

Dones revolucionàries en la guerra civil. Mares combatives, milicianes i feministes

Revolutionary women in the Spanish civil war.
Combative, "milicianas" and feminist mothers

Rosa Monlleó Peris

Departament d'Història, Geografia i Art

Universitat Jaume I

✉ rmonlleo@uji.es

Rebut: 10/01/2019

Acceptat: 24/02/2019

Resum

En aquest article pretenem demostrar que les dones durant la Guerra Civil van transgredir espais masculins com lluitar en el front com milicianes, treballar en fàbriques d'armes o desenvolupar la seua pròpia autonomia sense ser tutoritzades pels homes en associacions com Dones Antifeixistes, Unión de Muchachas o Dones Lliures. Aquestes noves activitats contribuiran a aprofundir en el camí de l'emancipació femenina. No obstant, en els discursos i treballs que duen a cap les dones en la rereguarda s'apel·larà a la maternitat social. L'escenari que hem escollit són les ciutats de Madrid i de Castelló, que en la Guerra Civil foren dos zones de resistència republicana i on es va demostrar la capacitat mobilitzadora de les dones. **Paraules clau:** Guerra Civil, emancipació de les dones, milicianes, associacions feministes, maternitat social, Madrid, Castelló.

Abstract

This article aims to prove that during the Spanish Civil War women transgressed fields traditionally associated with men by fighting in the front lines as milicianas, working in munitions factories or developing their own autonomy without the supervision of men in organisations like Mujeres Antifascistas (Anti-fascist Women), Unión de Muchachas (Girls' Union) or Mujeres Libres (Free Women). These new activities were to make an important contribution to the emancipation of women. Nonetheless, the discourses and the jobs done by women in the rearguard appealed to social motherhood. The setting we have chosen is the cities of Madrid and Castellón, which were two areas of Republican resistance during the Spanish Civil War where women's capacity to mobilise themselves became apparent.

Key words: Spanish Civil War, emancipation of women, milicianas, feminist organisations, social motherhood, Madrid, Castellón.

INTRODUCCIÓ

La historiografia de gènere ha dedicat diversos estudis a les actuacions de les dones en els conflictes bèl·lics que es van produir al segle XX a Europa. Un dels debats fonamentals s'ha centrat en les conseqüències de les guerres en el procés d'emancipació femenina. La pregunta principal ha girat al voltant de si l'eixida massiva de les dones a l'espai públic va servir per a redefinir la seua identitat com a dones i es van sentir més autònomes o, al contrari, es van potenciar els estereotips tradicionals de gènere en què sols unes poques dones van anar al front i els homes van demostrar la seua valentia defensant la pàtria, a més a més, es considera que en la rereguarda molts dels treballs i activitats estaven relacionats amb la maternitat social com a perllongament de les tasques a la llar.¹

Alguns autors/res s'han inclinat per les permanències més que pels canvis, com és el cas de James Mac Millan, qui en un estudi sobre les conseqüències de la guerra a França, assegurava que durant els enfrontaments bèl·lics es consolida el model femení de «mare-mestressa de la llar». A Gran Bretanya, també Gail Braybon o Deborah Thom, negaven el caràcter emancipador de les guerres per a les dones i consideraven els canvis merament superficials; és més, afirmaven que la guerra de 1914 va congelar el moviment de la new woman econòmicament i sexualment independent. Davant de la guerra es reafirma la identitat masculina que, en vespres del conflicte bèl·lic, estava en crisi, i es torna a conferir a les dones la funció de mares prolífiques, mestresses de la llar i esposes sotmeses i admirades (Thébaud, 2000: 47).

Les guerres, per tant, han servit obertament, segons aquesta tendència, perquè els homes troben reforçada la seua identitat en potenciar la valentia i la força en la lluita armada i les dones perllonguen en la societat una altra maternitat en desenvolupar les tasques de la llar en la societat com ara cuidar malalts i xiquets refugiats, consolar, cosir roba per als soldats o recollir diners per al front. En els cartells de propaganda bèl·lica apareixen imatges on les dones normalment mostren el seu patriotisme sacrificat i animen els seus fills que van a la guerra.²

1. Françoise Thébaud és una de les primeres autores que planteja aquesta dicotomia en el capítol de la coneguda obra de George Duby i Michelle Perrot *Historia de las mujeres*. El siglo XX, volum 5 i que titula «La Primera Guerra Mundial: ¿la era de la mujer o el triunfo de la diferencia sexual?» (2000:45-48). També es pregunta sobre aquesta hipòtesi Mónica Moreno en el seu article «Republicanas y República en la Guerra Civil» (2006:166) del monogràfic d'*Ayer* núm. 60, coordinat per Mª Dolores Ramos i titulat: *República y republicanas en España*.
2. El paper de mares sofridores per la pàtria es va difondre molt durant la Revolució Francesa, a imitació de les matrones romanes. Hi ha quadres del pintor Jean Jacques David, com ara *El jurament dels Horacis* o *Els líctors tornen a Brutus els cadàvers dels seus fills*, on l'escenari d'aquestes obres està totalment dividit: els homes destinen les seues accions a l'exterior, a la vida pública de la guerra, mentre que les dones queden a l'interior amb un sofriment indescriptible perquè

Amb tot, hi ha que apuntar les situacions tan irregulars i caòtiques que creen les guerres en la societat, que suposen canvis i transgressions en les pautes de comportament i imaginaris col·lectius, en especial en les dones. Les guerres impliquen una ruptura de l'ordre familiar i social i l'obertura a noves activitats femenines. És important que les historiadores i els historiadors demostren que les guerres no són una empresa exclusivament masculina i moltes actuacions de les dones en la rereguarda ens ofereixen una experiència de llibertat i descobriment de noves responsabilitats i nous oficis per a elles: caps de família per ser vídues o tenir el marit al front, encarregades de les municions, mecàniques, conductores de tramvies i ambulàncies o directores de magatzems d'aviuallament. Aquesta nova situació les fa adquirir mobilitat i confiança en elles mateixes perquè tenen noves responsabilitats socials. Françoise Thébaud afirma que hi ha fonts que comenten, caricaturitzen o fotografien les activitats i els comportaments femenins. A Gran Bretanya i a França els grups femenins van fer una memòria hagiogràfica de la mobilització de les dones en la guerra i en la dècada dels setanta la història oral va demostrar que aquestes dones, convertides ja en ancianes, expressaven un sentiment d'alliberament i orgull i comentaven que per a elles ja res va ser igual després de la guerra (Thébaud, 2000: 47).

A Espanya, els estudis sobre l'experiència femenina en la Guerra Civil han anat compassats amb l'evolució de la historiografia en general. En els anys setanta es va fer un esforç per a recuperar les accions de les dones i donar a conèixer un subjecte silenciats, però els estudis es van centrar sobretot en les heroïnes com ara Dolores Ibárruri o Federica Montseny. A més a més, aquests estudis tenien un component polític antifranquista molt fort i es centraven en especial en les experiències polítiques. Ja als anys vuitanta i

poden morir els fills, en el cas del primer quadre, o amb un plor que puny el cor, en el segon. Vegeu aquest plantejament en l'article de Ricardo del Molino «Matronas encubiertas. Permanencia del estereotipo femenino de la Antigüedad romana en dos modelos políticos contemporáneos: la Revolución Francesa y el fascismo italiano» (2005: 277-286). També en les dues guerres mundials a Europa i en la Guerra Civil a Espanya apareixen en els cartells de propaganda mares que veuen anar els seus fills a la guerra amb complaença patriòtica, però també amb sofriment, elles es queden a la llar, a la rereguarda, ells se'n van a l'espai públic a defensar la pàtria. Un cas excepcional seria el conegut cartell d'Arteche on apareix una miliciana amb el lema «Les milícies us necessiten» i que ens mostra una dona emancipada, valenta i que demana als ciutadans i ciutadanes que vagen al front, com en altres cartells ho solen fer els homes. Vegeu l'encertat comentari de Mary Nash en el seu llibre *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil* (1999: 94). També Giuliana di Febo analitza la simbologia maternal que les necessitats de guerra impulsen perquè les dones es comprometen amb la guerra. Així considera que les «mares coratge», que apareixen en la propaganda de la Primera i Segona Guerra Mundial, són incitadores de l'heroisme dels homes. També comenta «el dret al sacrifici» reivindicat per Dones Lliures com «valor equivalente a la actuación masculina». Vegeu: «Republicanas en la Guerra Civil Española. Protagonismo, vivencias, género» (2001) A: Casanova, Julián (comp.). *Guerras civiles en el siglo XX*. Madrid, Pablo Iglesias, p.61.

noranta es valoraren els canvis i les permanències d'obstacles que van tenir les dones davant de la situació bèl·lica espanyola. La utilització dels paràmetres metodològics de la història sociocultural va permetre constatar que al bàndol republicà s'havia donat un avançament en l'emancipació femenina, amb la irrupció de dones en l'espai polític, laboral i associatiu, però sense oblidar la permanència d'elements tradicionals de gènere en els discursos, les actituds i símbols, que van servir de fre als esmentats avanços.

De gran interès en els últims anys ha sigut la recuperació de la memòria històrica, que ha suposat un instrument per a captar la complexitat de la relació de les dones amb la política i la guerra (Nash, 1999: 28-34; Di Febo, 2001:51-53; Moreno, 2005: 166-167; Vega, 2010:9-10, 23-24, Monlleó, Badenes-Gasset i Alcón, 2018: 215-297) i la necessitat de traure a la llum les accions individuals i col·lectives de les dones anònimes, les seues experiències múltiples i variades, el treball en xarxes de solidaritat en les guerres, les seues esperances i desencanys, davant el silenci imposit i pactat en els primers anys de la Transició Democràtica.

La nostra hipòtesi de partida intentarà esbrinar si en la Guerra Civil espanyola es reafirma la identitat de gènere masculina i femenina o aquest període va ser un camí per a l'emancipació de les dones i va permetre la seua intromissió en nous espais de treball i bèl·lics masculins. Al mateix temps, intentarem demostrar si la major participació de les dones en l'espai públic pel fet d'haver de participar en la lluita antifeixista i en la defensa de la República i la democràcia, implica una major formació i consciència política i feminista. En aquest sentit, es podria donar paral·lelament un doble procés de lluita: dur a terme la revolució social i, al mateix temps, redefinir els rols assignats a les dones.

L'escenari en què contemplem les accions col·lectives o individuals de les dones són dos: Madrid i Castelló. Encara que pareix que siguen dos indrets que no tenen res a veure, en la Guerra Civil sí que són dues zones de resistència contra les tropes aixecades. Sobre el desenvolupament i les característiques de la guerra a Madrid assegura Giuliana di Febo que pot ser el cas més estudiat: «[...] por la mítica resistencia que involucró a todos los republicanos, superando toda previsión, es símbolo de la increíble capacidad movilizadora de las mujeres. Es la experiencia más emblemática de la difícil separación entre trabajo de retaguardia, resistencia «civil» y «primera línea». Una peculiaridad que se dio probablemente en otros lugares de la guerra y que sería importante reconstruir en todos sus aspectos y circunstancias» (2001:66).

Precisament també estem investigant com un lloc de guerra Castelló i les comarques, les actuacions de les dones en la resistència a les tropes franquistes, tant en l'avantguarda com en la rereguarda republicana, i el paper que va desenvolupar el col·lectiu femení en allargar el conflicte bèl·lic. Cal tenir en compte que les tropes de Franco van ser enderrocades davant els obstacles de la Serra d'Espadà i la línia XYZ i van tenir un avanç molt lent des del Baix Maestrat fins a Nules per les diferents línies defensives que l'Exèrcit republicà anava preparant.

Com veurem en les pàgines següents, la incorporació massiva de les dones en diferents activitats per a guanyar la guerra a Madrid va ser molt pareguda a la de les dones a Castelló i va permetre que la resistència fóra més àmplia, segura i ferma.

1. LA CONTINUÏTAT DELS ESTEREOTIPS: LA MATERNITAT SOCIAL DE LES DONES EN LA REREGUARDA

A partir del triomf de la revolució liberal s'introdueix el model de les dues esferes en què les dones es queden a la llar per a tenir cura de la família i els homes es dediquen a l'espai públic per a gestionar els assumptes polítics i el treball. No obstant això, en diferents situacions històriques elles han d'eixir a l'espai públic i defensar reivindicacions polítiques que estan demanant els homes, perquè el liberalisme també ha assignat al col·lectiu femení un objectiu primordial en la família: transmetre als fills els valors morals i ciutadans. Aquest és el cas de les dones quan ixen a protestar contra les quintes al Sexenni Democràtic, o en les manifestacions que fan l'any 1898 contra els Estats Units per la guerra de Cuba, o durant la guerra del Marroc quan s'oposen que els seus fills vagen a una guerra tan cruel i sagnant. El mateix passarà per a aconseguir el vot femení durant la Segona República, les dones no sols eixiran al carrer per a escoltar mítings, sinó que també algunes dones seran les que els protagonitzaran i intervindran.

Si analitzem les activitats de les dones que es troben al front republicà i lluiten contra el feixisme, moltes de les seues actuacions estan relacionades amb la maternitat de la llar i la seua extensió a l'espai públic per al benestar col·lectiu de la societat. És el que anomenem «maternitat social» o «patriotisme social» en la historiografia de gènere.

La historiadora francesa Françoise Thébaud ens adjectiva eixe patriotisme sacrificat de les dones en referir-se a la Primera Guerra Mundial: «mero duelo, sufrimiento y agobiante función maternal» (2000: 46). En el cançoner popular de la Guerra Civil es reflectia l'imaginarí masculí que es tenia sobre les dones com a mares sofridores

La Sierra [de Guadarrama] ya no es la Sierra;
la Sierra es un matadero,
adonde van los valientes
a morir como los buenos.
Pobrecitas madres, cómo llorarán
al ver a sus hijos que a la guerra van.³

3. *Estampa*, nº 457, 17/10/1936. Madrid. En aquest número apareix un article titulat «Cancioner popular de la Guerra», realitzat per Ribas Montenegro, on ja es comenta que Rafael Alberti i altres poetes estan publicant poesia culta, però l'autor del reportatge vol parlar de la literatura popular, dels poetes anònims que s'han inspirat en la guerra. Comenta aquest periodista el ritme viu i alegre que tenen aquestes cançons atès que estan farcides de fe, esperança i optimisme revolucionari. Com és normal, aquestes cançons també reflectien els models de gènere imperants en el moment. L'hispanista francès Serge Salaün enalteix aquest cançoner i el considera «Un fabuloso patrimonio literario y poético, es decir, un patrimonio estético que necesita difundirse por su calidad» i convida a desenvolupar a Espanya els mètodes de la Història cultural per a integrar en l'òrbita històrica, pràctiques i realitats que participen d'una identitat

Arreu d'Espanya i, en concret en els diaris de la ciutat de Castelló de la Plana que hem consultat com *El Heraldo de Castellón* o *La República*, hem trobat els treballs esmentats de maternitat social com ara fer d'infermeres als hospitals, consolar i ajudar a vídues o mares que han perdut als marits i fills, atendre els refugiats, vestir i ensenyar els orfes de guerra, fer de madrires de guerra per consolar els soldats, als quals enviaven cartes al front sense conèixer-los.

Una de les activitats que duren a terme continuadament les dones serà la confecció de roba interior, uniformes i mantes per als soldats, que després la Junta de compres del Ministeri de Defensa arregljava per a dur als fronts. Concretament, a la ciutat de Castelló, en diverses fàbriques tèxtils com les de Dávalos, Antolí, Reidembrach, Almela, Reverter i Ferrara, les obreres cosien pantalons i roba per als soldats. Una de les entrevistades, Concepció Betí, cosia a la fàbrica Dávalos de Castelló i ens explica com va evolucionar la roba que elaborava, ja que abans de la guerra era una fàbrica de punt on es feien toques redones o quadrades perquè es taparen a l'hivern les dones que anaven als magatzems de taronja o a les fàbriques, i afegeix: «Després, quan va començar la guerra, la fàbrica Dávalos feia roba per a les milícies, capots, pantalons i camises, tot de color caqui. Aquesta fàbrica es va fer cooperativa».⁴

Al maig del 1938, quan a les comarques de Castelló els bombardejos d'alemanys i italians són cada vegada més insistents, fins i tot sobre la població civil, la Unió de Muchachas, en connexió amb Socors Roig, en la seua campanya d'hivern, fa una crida per a totes les dones de les comarques de Castelló per a cosir llençols per als hospitals i roba per als xiquets refugiats. Així mateix, es dona la notícia que varies dones de la Vall d'Uixó s'han oferit per a llavar la roba dels soldats de les Brigades Internacionals, que tenien la seu a les Vil·les de Benicàssim.⁵

En l'entrevista realitzada a Isabel Simón, de Castelló, ens diu que quan algunes famílies d'aquesta ciutat van ser evacuades a València perquè avançaven les tropes insurgents, van muntar en una casa un taller amb quatre màquines i cosien pantalons i camises per al front.⁶ En la revista *Estampa*, que es publicava a Madrid durant la Guerra

profunda. L'autor es queda admirat per l'exactitud de la mètrica i de la rima, en especial l'assonant, que indica l'arrelament profund del romanç en la memòria col·lectiva i en els instruments culturals. Vegeu el seu article «Romances y romanceros de la guerra» (2008: 308). Aquest autor també ha publicat diverses poesies i cançons populars en el llibre *Romancero de la Guerra de España. Volum I. Romancero libertario. Romancero de la tierra* (2010). Rafael Alberti va editar des de Buenos Aires una selecció de poesies de la guerra en el llibre: *Romancero general de la guerra española* (1944), algunes escrites per poetes tan entranables i admirats com Miguel Hernández, Rosa Chacel, Vicente Aleixandre, o Manuel Altolaguirre.

4. Entrevista a Concepció Betí. E-169. Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I de Castelló.
5. *Heraldo de Castellón*, «Mujeres en pie de guerra», 19/5/1938.
6. Entrevista a Isabel Simón, E-201. CDRMH.UJI.

Dones de Madrid del Comitè National de Mujeres contra la Guerra y el Fascismo que fan una crida al col·lectiu femeni perquè s'incorporen als treballs de la rereguarda i avantguarda per auxiliar els combatents i a la població civil. Fons fotogràfic: *Estampa*, n  455, 3/10/1936. Madrid

Civil,⁷ trobem variades actuacions de les dones com passa a Castelló, sense les quals els problemes de la rereguarda no s'haurien pogut enfrontar: participen en els comitès d'abastiment com el de Carabanchel; serveixen el menjar en guarderies infantils, hospitals de guerra, menjadors, confeccionen jerseis, pantalons, camises, granotes de treball... Aix  descriu la revista les actuacions de les dones en la rereguarda madrilenya i fa un paral·lelisme amb la seua actuació durant la guerra del Marroc:

7. La revista *Estampa* va n ixer l'any 1927 i està relacionada amb la modernització a Espanya que es va donar als anys 20 i que mostrava una nova dona moderna, influenciada per la moda de Par s i els Estats Units, l'anomenada *garconne*, que a les ciutats sobretot, anava amb màniga curta i vestits de cintura llarga i cabells curts, havia estudiat, es casava per amor i es divorciava, treballava fora de la llar i necessitava mostrar que també era capaç de ser creativa en el treball, i en aquests anys intentava exercir alguna de les professions que abans li havien vetat. Aquesta revista feia reportatges d'aquelles dones que s'havien atrevit a ser actrius de cinema, cantants o ballarines, i practicar el tenis o la natació per a concursar. Durant la Guerra Civil, encara que la revista *Estampa* continua fent reportatges sobre les dones que intenten ocupar espais professionals dels homes com el que publiquen sobre la primera dona que havia estat directora d'orquestra a Espanya (*Estampa*, n  447, 8/08/1936) o la que havia arbitrat un partit d'hoquei (*Estampa*, n  445, 25/07/1936), la seua obsessió serà ajudar a guanyar la guerra. Amb aquest objectiu presenta diferents fotografies i reportatges on es mostra l'ajuda social a Madrid i a altres llocs d'Espanya que presten les dones en la rereguarda i en el front, aix  com accions heroiques de milicianes i milicians.

Una vez más, la mujer española ha intervenido en una gesta heroica en pro de las libertades ciudadanas. Al igual que aquellas mujeres que se apostaron ante un tren lleno de soldados para impedir que sus hermanos, hijos y esposos fueran a morir a los campos de África, las mujeres de este julio histórico se han puesto en pie ante el primer paso del fascismo y han exclamado simultáneamente: ¡No pasarán! Las mujeres de julio están al frente en los hospitales, en los lugares de abastecimiento, en la calle, velando por la paz ciudadana.⁸

Per a organitzar-se, les milícies necessitaven llocs on poder preparar la defensa i vigilància o atendre els ferits. A Madrid, la Unió Republicana va decomissar el palau de March; les Joventuts Socialistes, es van instal·lar al Nuevo Club; Esquerra Republicana va ocupar la Gran Peña, i el Partit Comunista una altra casa d'un particular. Els milicians de la «motoritzada», famós grup de las Artes Blancas, van establir-se al Palau de Medinaceli, al carrer Génova i es va donar l'ordre d'afusellar a qui s'emportara els mobles i els estris. En aquests llocs decomissats hi havia cuineres i cuiners, ajudants, personal per a rentar la roba, infermeres, etc.⁹ En el Socors Roig de Madrid s'inscriuen vuit mil dones després de fer una crida per la ràdio. Algunes són infermeres professionals i metgesses. Altres dones provenen de les capes populars, de Carabanchel o de Vallecas, que s'ofereixen: «Yo no sé de nada... Pero puedo fregar tazas en el hospital». També set-centes cinquanta dones s'inscriuen per a donar sang per a transfusions. Totes són conscients, afirma el periodista que fa el reportatge, que «la causa del antifascismo es la causa de la República». També un grup de dones s'organitzen per anar al front de la Sierra de Guadarrama a repartir entrepans i tabac. A més a més, altres col·lectius femenins ocupen a Madrid llocs ambulants, portadores de refrescs i menjar i de serveis de la Creu Roja. També organitzen col·lectes per als soldats. Una dona que realitzava tasques d'infermera diu: «Yo, que tenía pánico a la sangre... Pero le da a una fuerza ver cómo luchan los demás. El que caiga, mala suerte; pero los otros serán para siempre libres».¹⁰

Els comitès del Front Popular i les milícies de totes les regions espanyoles tenen les seus a Madrid. S'hi han instal·lat la casa de Catalunya, la basca, la d'Aragó, la de Galicia o les castellanes, com la d'Àvila, Sòria o Conca. Munten les casernes de les milícies amb menjadors, allotjaments, oficines d'inscripció i biblioteques. També s'organitzen els milicians en batallons, amb un comitè de guerra, un comandant, un cap d'oficina i un capità d'enllaç i abastiments. Moltes vegades acudeixen soldats que, en la lluita entre els dos

8. *Estampa*, nº 446, 1/8/ 1936. Madrid. En diferents números de la revista *Estampa* apareix la intensa activitat de les dones per a atendre les necessitats bàsiques d'alimentació i higiene a Madrid l'any 1936, quan els militars colpistes la van bombardejar i la volien conquerir. Vegeu sobretot els números: 447, 8/08/1936; 453, 19/09/1936 i 454, 26/09/1936.

9. *Estampa*, nº. 446, 1 /8/1936, Madrid.

10. *Ibidem*.

Milicianes i dones de la població civil de Madrid porten menjar a un campament de soldats prop de la ciutat. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº 447, 8/08/1936. Madrid

bàndols, s'han quedat atrapats en el poble ocupat per les tropes colpistes i han contemplat la mort dels seus companys, o alcaldes i regidors republicans d'aquells pobles, però que han pogut fugir. Altres vegades també hi arriben milicians o milicianes republicans victoriosos en el seu bàndol, però que estan ferits. Diferents grups de dones auxiliien els soldats que tornen del front.¹¹

Per a donar una identitat i força en la lluita a cada comitè de les milícies regionals es posen un nom que recorda fites històriques de resistència contra la tirania com ara Comuneros, per a les companyes castellanes, com apareix en la imatge 3, o Numancia, per al batalló de Sòria.

La revista *Estampa* publica imatges d'arreu d'Espanya on les dones acudeixen a la crida que fan els comitès del Front Popular perquè s'incorporen les dones a tots els sectors productius. Imatges de dones a Catalunya fent cua per a ajudar en tasques de cuina, o per a cosir peces de roba als soldats. Dones del barri de Carabanchel que confeccionen jerseis per als fronts molt freds del Guadarrama o cusen granotes de treball per als milicians i milicianes del front.¹²

11. *Estampa*, nº 457, 17/10/1936.

12. La revista *Estampa* ens ha resultat de gran valor testimonial en els seus documents, tant escrits com gràfics (no debades en la portada s'anomena «Revista Gráfica») per a conèixer les activi-

Dones de la Casa d'Àvila que han brodat les banderes de les companyies de les milícies castellanes anomenades Los Comuneros. Elles van vestides amb les gorres de les milicianes i porten les estrelles de tres puntes, símbol internacional de la lluita antifeixista. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº 457, 17/10/1936. Madrid

Dones treballant en un taller de confecció de roba per als soldats en la Casa d'Aragó. Aquesta roba l'arreglaven després la Junta de Compres del Ministeri de Defensa. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº 457, 17/10/1936. Madrid

Un dels treballs típic femenins és el d'infermera i durant la Guerra Civil manté el mateix estereotip, ja que les dones solen ser infermeres i els homes practicants o metges, com passava en dècades anteriors (Martínez Zapata, 2013). Aquest rol no sols es manté en els hospitals, sinó també en el front, on de manera valenta moltes dones arrisquen la vida, com el cas de Cira, *La Pionera*, destacada per Margarita Nelken amb admiració en un article que escriu en la revista *Estampa* sobre la central sanitària que han organitzat les Joventuts Socialistes a Madrid: «con sus quince años subió a las ambulancias, aguantó bombardeos y tiroteos y fue regañada por quedarse 'allí arriba' más de la cuenta». Margarita Nelken també ens conta els projectes de dos joves, Aurora Arnáiz i Agustín Nieto, de l'executiva socialista, que van començar en un servei sanitari d'urgència i ara han muntat una policlínica al palau dels comtes de Campo Alange. Han aconseguit reunir 75 llits i contracten sis infermeres i quatre metges. Hi ha també una dona que és metge, Carlota Agulló, no totes són infermeres. El sentit socialista de Margarita Nelken es nota quan diu que han decomissat material de fisioteràpia a un metge feixista perquè les Joventuts Socialistes el que volen és «[...]transformar una sociedad absurda, basada en el lema: para el rico y el ocioso, todos los cuidados; para el que trabaja y produce y no tiene dinero, una mala cama en un mal hospital».¹³

Les activitats relacionades amb la cultura i la seua difusió en l'avantguarda i la re-guarda també tindran la col·laboració àmplia de les dones, acostumades a ensenyar a llegir o a comptar contes als seus fills o que són mestres o administratives i treballen fora de la llar. Les dones de Madrid participen en la institució Cultura Popular, que ja exis-

tats de les dones a Madrid i a altres indrets d'Espanya. Per mitjà dels seus articles, reportatges periodístics i fotografies hem pogut conèixer el sentiment revolucionari, de fraternitat i companyonia per a lluitar contra el feixisme, i atendre la població en la rereguarda i en l'avantguarda. Nosaltres creiem que les fotografies tenen la mateixa importància com a document històric que les fonts escrites o orals. En aquest sentit considerem que les imatges ens ensenyen i descobreixen un moment històric i no s'han d'utilitzar sols per a reforçar o subratllar el que la paraula reflecteix, elles mateixes tenen autonomia. És important desenvolupar una comprensió icònica i analitzar les fotografies amb una interpretació crítica i metòdica, fins i tot amb sentiment, per a sentir-nos més identificats amb l'entorn històric que en mostren les imatges. La fotografia és un document autònom en la construcció de la Història, amb una càrrega social, ideològica i històrica, que unida a altres documents pot servir per a reconstruir un moment històric determinat. Molt interessant la tesi doctoral inèdita de Gaspar Díez Pomares: *Fotografía i Història: una proposta metodològica aplicada al cas de la fotografia valenciana durant la Guerra Civil espanyola* (2013), llegida a la Universitat d'Alacant, on planteja, en la primera part, un estat de la qüestió sobre la utilització de la fotografia i la seua relació amb la Història, i en la segona part realitza una anàlisi interpretativa de les fotografies de la Guerra Civil, de gran valor històric i també estètic, realitzades pels fotògrafs valencians: Joaquín Sanchis Finezas; José Lázaro Bayarri i els germans Vidal Corella.

13. *Estampa*, nº 457, 17/10/1936, Madrid.

tia abans de l'alçament militar i organitzava biblioteques, missions culturals als pobles, teatre i cinema. Ara, en començar la guerra, l'esperit revolucionari augmenta i encara és més urgent apropar la cultura al poble i van per diferents indrets a repartir llibres, contes, periòdics i joguets. Al palau dels comtes de Campo Alange s'havien arribat a reunir 120.000 volums, dels quals, a l'octubre de 1936 n'havien repartit uns 60.000 i havien creat 300 biblioteques.¹⁴

Al mateix temps que creen una biblioteca als pobles que visiten, entreguen llibres o joguets, organitzen mitings que anomenen «un acto de agitación» i aconsegueixen que molts joves s'enrolen a les milícies. A més a més, instal·len biblioteques en hospitals, casernes, guarderies, batallons de la milícia, centres polítics, postes de guàrdia i també van al front. Moltes dones fan d'inspectores d'aquestes biblioteques per si falten llibres, s'han de renovar o tenen acceptació, perquè declaren amb una gran consciència revolucionària que consideren l'educació clau per a les capes populars: «El propósito general de Cultura Popular es ser una gran biblioteca circulante, en la que no haya jamás un solo libro en inactividad».

En les casernes han creat els anomenats «rincones de cultura», on a banda d'instal·lar una biblioteca, amb llibres i revistes, s'organitzen actes culturals com ara cinema, conferències i recitals en combinació amb l'Aliança d'Escriptors Antifeixistes. Per a les guarderies infantils organitzen festivals de cinema, recitals i cors.

Al front van des de Madrid dos camions de la Cambra Oficial del Llibre i distribueixen cada dia, tant als fronts més pròxims com als més llunyans, premsa i llibres. En total, es reparteixen 26.0000 exemplars de periòdics diàriament a hospitals, guarderies, centres polítics i al front. Hi acudeixen dones com a lectores voluntàries per a llegir als que no saben: «Las gentes vienen hasta aquí mismo con una apetencia de libros que emociona. Tan pronto como se enteran de que somos nosotros los que los damos, nos buscan y nos lo piden con verdadero ardor [...] ¡Y eso que se decía que éramos un pueblo que no leía! Un pueblo que no leía, porque no se le enseñaba, porque se le tenía abandonado en éste y en todos los aspectos», assegura Agustín Nieto, un dels organitzadors, qui també diu que es projecta, per a després de la guerra, instal·lar una biblioteca central per a controlar totes les biblioteques creades en pobles i ciutats. També van enviar una biblioteca de cinc mil llibres a cada província i van elaborar un catàleg general per a gestionar les demandes. Igualment, van habilitar una sala destinada als llibres d'escriptors perseguits.

14. *Ibidem*.

2. LA TRANSGRESSIÓ DE L'ESPAI MASCULÍ DE GUERRA: LA VALENTIA DE LES MILICIANES AL FRONT

El colp d'Estat del 18 de juliol de 1936 crea una situació de defensa de la República i lluita contra el feixisme que els partits polítics d'esquerra i els sindicats tenen que afrontar amb l'ajuda de la població civil. Es creen les milícies i grups voluntaris fidels a la República. La població civil s'impacienta i reclama armes al Govern per a defensar-se dels insurrectes. És així com es produeixen els primers assalts populars a les casernes i es decomissen armes i municions.

És en aquest context i durant les primeres setmanes de la guerra, on algunes dones es presten voluntàries per a enrolar-se a les milícies. La mateixa estructura de les milícies, improvisades per les organitzacions populars i el desordre inicial, brinden a les dones l'accés a l'acció militar, que els donarà l'oportunitat d'ocupar un espai eminentment viril. La majoria d'aquestes milicianes eren dones joves que procedien de les files socialistes, anarquistes i comunistes; posseïen una consciència política i social que les havia motivat a defensar activament els canvis que s'havien produït des de 1931 i que ara el feixisme volia fer desaparèixer.

En la revista *Estampa* apareixen testimoniatges molt significatius que ens indiquen que, en molts casos, la valentia de les dones és igual que la dels homes davant de situacions de perill i en especial, davant de la lluita contra el feixisme. Hem trobat confessions de dones que han pres des del primer moment la decisió d'anar al front com els seus companys de partit i mostren alts nivells de valentia. L'estudiant Angelina Martínez, que apareix en la imatge 5, afiliada a les Joventuts Socialistes, assegura «La mujer republicana está animada del mismo entusiasmo que los hombres en esta contienda. La CNT tiene muchas, acaso sea la organización que más. En las Juventudes Socialistas, en los comunistas, la mayoría de las mujeres atienden los servicios de sanidad y otros. Pero yo he querido armas». Va prendre part en l'assalt al Cuartel de La Montaña: «Yo tomé parte en el asalto al Cuartel de La Montaña. Llevaba arma corta, que es la que mejor manejo. A mi lado caían compañeros y yo sólo me daba cuenta, detrás de cada descarga, de que aún funcionaba mi brazo armado. Tiraba a dar. Se lo aseguro. Yo soy incapaz de matar un insecto. ¡Pero qué gusto aplastar a un fascista!... Cuando, por fin, se pudo asaltar el cuartel, yo me enrolé de las primeras. Mi avalancha era la de más empuje. Como trombas irrum-pimos, roncós de vivas a la República en la explanada del cuartel [...]».¹⁵

En el comitè del Front Popular de la Casa de Catalunya a Madrid sols han admès una dona com a miliciana els primers dies de la creació del batalló de milicians. Sobre ella, diu un tinent català:

No queríamos mujeres en nuestro batallón, pero hemos admitido a una que es una heroína. Me informaron muy bien de quién era y de su aptitud y, en efecto, el primer día

15. *Estampa*, nº. 446, 1/08/1936. Madrid.

La miliciana Angelina Martínez fotografada amb els seus companys que van assaltar el Cuartel de La Montaña. La fotografia transmet optimisme i anima a lluitar per la victòria davant de l'enemic. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº. 446, 1/08/1936. Madrid

fue a primera línea, y respondió tan valerosamente en un choque, que le di los galones de cabo. Ahora tiene prometidos los de sargento. ¡Ahí la tiene usted, dispuesta a volver al frente, de donde vino ayer! María es alta, rubia, guapa. Tiene veinte años. Su partido es el socialista, y por sus actuaciones sociales ha sido muy perseguida. ¡Toda una mujer! Está siempre con nosotros en primera línea, y conserva su energía y puntería.¹⁶

En aquestes declaracions es mostra la mentalitat de la societat patriarcal que rebutja qualsevol acció de força de les dones en el front, quan es creia que elles eren sensibles i no estaven destinades per a la lluita armada. A més a més, encara que el tinent destaca la valentia de María, ressalta les característiques d'«alta, rubia, guapa», que són les més pròpies del subjecte dona.

María conta les ganes que tenia d'anar al front i quan van matar el seu germà, aquestes ganes augmentaren:

Yo ya estaba mordiéndome los labios de rabia en mi casa mientras cosía. No quedaba allí más que mi mamá y mi hermana pequeña. Mi hermano se había enrolado en las Milicias desde el primer momento. Pero no me decidí a abandonar a los míos hasta que recibimos la noticia de que le habían matado los fascistas. ¡Ah! ¡Entonces, sí! ¡Lo dejé todo y vine a alistarme! Mi mamá lloraba:

16. *Estampa*, nº. 455, 3/10/ 1936. Madrid.

María preparada amb la granota, el fusell i la manta per anar al front. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº 455, 3/10/ 1936. Madrid

—¡Hija, me vas a dejar sola!...

—¡Ahí tiene usted a la pequeña, que para cuidarla ya sirve! ¡Yo tengo que ir por los que me han dejado sin hermano!¹⁷

Els comentaris dels periodistes apel·lant a la valentia de les milicianes sempre posen per davant la bellesa. En el reportatge que realitza Eduardo de Ontañón sobre Francisca Solano, que l'anomenen «la heroína del Espinar», abans de contar la seua lluita contra els facciosos en aquella serra comenta: «Francisca Solano era una muchacha alta, guapa, bien plantada. Tranquila en sus ademanes, serena, pero no dada a las graciosas tonterías de las otras, sino reflexiva y entusiasta de las conquistas sociales». En aquesta última frase es fa un contrast entre la superficialitat i falta de dedicació de les dones als assumptes públics i la valentia de Francisca, que no va voler ser infermera en la rereguarda i va optar per anar al front. Segons conta el periodista, ara no se sabia on estava per-

17. *Ibidem*.

Francisca Solano amb uniforme de miliciana, amb una companya i altres companys milicians al front de la serra de Guadarrama. El primer pla en què el fotògraf situa Francisca intenta transmetre valentia i coratge per anar al front. Fons fotogràfic: *Estampa*, núm. 457, 17/10/1936. Madrid

què es deia que en la lluita amb els companys a El Espinar, per a salvar a un d'ells i curar-lo, va anar a un hospital que pertanyia a la Falange i l'havien fet presonera.¹⁸

18. *Estampa*, nº. 457, 17/10/1936. Madrid. Sembla que Francisca Solano va morir afusellada amb altres companys. En *El romancero general de la guerra española* que va editar Rafael Alberti apareix una poesia dedicada a Francisca Solano que signa Francisco Giner i al principi explica «Muerta el 26 de julio en el Espinar, en defensa de una España justa, por las balas fascistas». La poesia té una bellesa revolucionària i emotiva que indica la valentia de Francisca, la seua generositat per salvar el company i que la van afusellar els seus enemics. Posem alguns fragments: «¡Alta Francisca Solano,/por los pinos de la sierra!/En Peguerinos sonaron/sus risas blancas y nuevas/cuando buscó al enemigo/por la callada arboleda./Con un fusil en la mano,/como una rosa morena,/allá va con sus hermanos,/canto y luz, por la vereda./[...] Con ellos marcha Francisca,/clara de luz y serena./Por una esquina del cielo/le vuela la cabellera./De pronto, tiembla su frente/y la angustia se la quema:/con ellos no va su hermano,/Solano de pura cepa./Y a su espera y a su busca/la otra Solano se queda.[...] Con otros hermanos tuyos,/que un mundo nuevo guerrear,/te pusieron a una tapia,/cuerpo de rosa morena./Frente a tus ojos brillantes,/de fusiles una hilera./En la

Les germanes Carmen i Julia González, Isabel Moreno i Victoria Alegre, amb infermeres i companyes a l'hospital on estan convalescents per les ferides que han rebut al front. En les fotografies de dalt [dreta] lligen la premsa per assabentar-se de la marxa de la guerra i en la de l'esquerra oposen el puny com a salutació antifeixista a la creu gammada, que hi havia gravada a l'hospital on estaven, que va ser una casa de March. Fons fotogràfic: *Estampa*, nº 453, 19/09/1936. Madrid

També ens ha resultat molt interessant el testimoniatge d'algunes «chicas de servir», com es deia en l'època, que apareixen en la revista *Estampa* i que ens mostren el caràcter revolucionari, de canvi de la societat de classes per una major igualtat, que va tenir per a molts grups socials tant la Segona República com la Guerra Civil. Aquestes joves van abandonar les cases on treballaven quan triomfa la República o quan esclata la guerra i ajuden en hospitals, cuines col·lectives, tallers de costura, però principalment al

boca una sonrisa,/estabas fuerte y serena./Y al silencio de la noche/una descarga le quema [...].
(1944: 2003-2004).

front de batalla, com a milicianes. Algunes estan hospitalitzades en un hotel de Madrid, que va ser propietat de March, i s'ha convertit en l'hospital de les Joventuts Unificades. Carmen González, exserventa a Madrid i natural de Santander, Isabel Moreno, que té un nuvi milicià, Victoria Alegre o Julia González, anomenada «*La Brava del Acero*», esperen tornar al front quan s'hagen recuperat de les ferides. En les entrevistes que es fan es mostra el rebuig a la tasca de servir i al mateix temps l'adquisició d'una consciència de classe i una necessitat de lluitar per la República perquè no torne la humiliació de servir i s'avance en l'igualitarisme social i de gènere.

La miliciana i exserventa Carmen González és conscient de l'explotació del seu treball i de la ideologia de dretes que tenen els membres de la família on treballa: «La señora era muy exigente para la limpieza. Todos los días había que abrillantar el piso de madera y la casa era muy amplia» i afegeix, mostrant la seua consciència de classe:

Todas las criadas deberían ser rebeldes. Nosotras somos las que vemos más de cerca la desigualdad de los hechos sociales... Pero, por desgracia hay muchas chicas dominadas por sus «señores», que hasta las quieren obligar a que tengan sus ideas políticas... Ya mandé yo un artículo a un periódico obrero, cuando las elecciones, diciéndoles que no hicieran caso a sus «amos» cuando las obligaran a votar a las derechas.

Yo voté a las izquierdas. Mis «amos» eran fascistas. Él, un militar retirado, mucho más viejo que ella. Yo tenía unas peleas con la señora... El día de la manifestación, después de las elecciones del 16 de febrero, cerraban las ventanas y balcones para no ver el desfile. Yo estaba llena de alegría. Luego el 1º de mayo le pedí permiso para ir con mi familia al campo. No me lo pudo negar, porque quería tenerme contenta. Le trabajaba como una burra y por eso transigía conmigo... Pero no fui con mi familia. Me agregué a la manifestación. Había comprado una falda azul y una blusa roja, y encima de ello me había puesto mi bata de diario. Cuando dejé atrás la calle donde trabajaba, me metí en un portal y me quité la bata...¹⁹

La implicació en els fets polítics i en la República com a instrument de millora personal i social queda patent, de la mateixa manera que el canvi revolucionari que per a ella suposa aquest nou règim polític quan a la pregunta del periodista sobre si continuarà servint en acabar la guerra, contesta: «¿Servir? —me pregunta asombrada—¿Pero usted cree que luego habrá aún «señores»?».

També Isabel Moreno,²⁰ que ha lluitat al front de Guadarrama com a miliciana, té

19. *Estampa*, nº 453, 19/09/1936, Madrid.

20. Totes les intervencions d'Isabel Moreno apareixen en la revista *Estampa*, núm. 453, 19/09/1936. Madrid.

vint anys i és militant de les Joventuts Socialistes de Madrid, conta que, quan servia, tots els diumenges anava a vendre la revista *Juventud*, després de dir que estava malalt algú de la seua família o anava ella al metge, i afegeix:

Hasta que un día me pescaron. Alguno de la casa me oyó vocear el periódico de las Juventudes... Ya no me dejaron salir, pero yo me escapaba... El 22 de julio me fui a Radio Oeste y me alisté. Ya estaba harta de oír hablar en la casa de Franco y de Mola... Estuve en la cocina unos días y en seguida salí con el primer grupo para el frente.

Isabel Moreno mostra en l'entrevista una gran valentia, igualable a la de qualsevol home, ja que conta la ràbia que li va entrar quan li van dir que al seu nuvi milicià li havia explotat una granada incendiària als peus, i llavors va sentir més força per a la resistència:

Entonces sentí muchas ganas de pelear. Odié al enemigo más que nunca. Siempre estaba en la línea más peligrosa, quería morir, pero antes llevarme unos cuantos por delante... Pero no me pasaba nada; varios compañeros cayeron destrozados por la metralla y yo ni siquiera tenía un arañazo.

Cuando menos lo esperaba me dijeron que mi novio estaba vivo, unos cuantos kilómetros más abajo que yo. Entonces ya no quise morir. Todo mi afán era reunirme pronto con él. Evitaba cuanto podía el fuego y precisamente fue cuando caí herida en los dos muslos... Él sale esta noche para el frente de Extremadura... Yo volveré al campo cuando me den el alta.

També Victoria Alegre ha lluitat com a miliciana al front de Guadarrama i està ferida d'un tir a la cama i amb tot el cos adolorit per haver caigut per una muntanya. Ens mostra la fortalesa i ànim que ella i altres companyes han tingut en el front:

Íbamos en una avanzada, y de pronto nos rodearon a varias chicas. Las demás no pudieron huir. Yo eché a correr... Me dieron en un tobillo, pero no dejé de correr y, al notar que me faltaba tierra bajo los pies, cerré los ojos y me dejé caer, sin saber dónde iría a parar. Así me pude escapar de los fascistas... He pasado unos días malos, pero ya estoy mejor y dispuesta, cuando me den el alta, a marchar de nuevo al frente...

Les germanes Carmen i Julia González ja tenen decidit què volen ser després de la guerra; una, escriptora proletària, i l'altra mecànica, mai més serventes. A Julia l'anomenen «La Brava del Acero», que és el nom d'uns batallons que combaten al front. És afiliada a les Joventuts Socialistes i al Socors Roig i confessa que li agrada llegir la premsa obrera i que va deixar de servir perquè:

En las casas de alto copete hasta le querían hacer ir a una a misa. Yo tenía en mi baúl sellos de Socorro Rojo, y en la casa hasta me registraban el baúl. Dejé la colocación y me dediqué al trabajo diario por las casas... pero no me gusta el

oficio de sirvienta. Si salgo de ésta —porque no me daré de baja en las Milicias mientras no haya aniquilado a los fascistas—, me haré un buen mecánico...²¹

L'ambient transgressor del moment té com a conseqüència que aquestes dones tan valentes que ocupen el front de guerra com espai masculí, ara també volen exercir oficis eminentment exercits pels homes com és l'ofici de mecànic. Julia González mostra la seua valentia i consciència de la necessitat de guanyar la guerra i no vol contar quan la van ferir en l'esquena i en la cama i afegeix: «¡Cuántos compañeros lo han dado todo por la causa del pueblo!. Lo mío no tiene importancia. Lo que quiero es curarme pronto para volver al frente».

De les investigacions que hem realitzat sobre Castelló sabem que a la columna Matteoti hi havia un grup de dones. Rosa Fenollosa, Isabel Martínez Blaya, María Martínez i Vicenta Simón Soriano pertanyien a la secció motoritzada de la dita columna. D'elles sabem que les dues primeres eren de la Vall d'Uixó. Rosa Fenollosa va anar al front amb el seu company quan tenia tan sols 19 anys, treballava com a operària de fàbrica i estava afiliada al Partit Socialista. Es va casar amb el seu company, encara que després de la guerra se li va obrir un expedient de responsabilitats polítiques i el casament no va ser legalment reconegut. Isabel Martínez pertanyia a les Joventuts Socialistes i tenia 22 anys quan a principis d'agost de 1936 es va allistar en la milícia, va anar al front motivada per l'afany de lluitar contra el feixisme. Ambdós van rebre instrucció amb exercicis de tir i segons es desprèn de la premsa, la seua intenció era servir en l'acció militar amb el fusell a les mans: «[...] no quieren inscribirse en el servicio sanitario, no quieren ser enfermeras, sino empuñar el fusil».²²

Hi van haver més dones repartides de diferents pobles de Castelló que van anar al front, com ara María Muntanyés Leal, agrupada en una patrulla del POUM; Rosario Arterós Vicent, Carmen Soler Gil i Dolores Climent Beltrán, entre altres, totes d'Almassora i afiliades a la CNT. Moltes d'aquestes dones a principis i mitjans de 1937 es trobaven treballant al front de Terol, formant part del grup sanitari del sector nord.

La situació de les dones al front canviarà després dels primers mesos de guerra. A partir de la tardor de 1936, coincidint amb el canvi de Govern, es produeix també una modificació en les actituds polítiques i socials cap a la presència femenina en els fronts de batalla, i es torna més intolerants davant de la permanència de les dones com a mili-

21. *Estampa*, nº. 453, 19/09/1936. Madrid. És digne de destacar l'exemple de Santiago Torresano Martínez, una vella assistenta a una casa de Madrid i natural de Conca, que tots els dilluns acudeix al Comitè del Front Popular de la Casa de Conca i entrega el seu jornal «para las Milicias de su tierra», i encara que li diuen que ho guardi perquè ho pot necessitar, diu que mentre dure la guerra farà la donació perquè ja li donen a menjar en la casa on serveix. Vegeu *Estampa*, nº 457, 17/10/1936. Madrid.

22. *Heraldo de Castellón*, «La mujer en las milicias de Castellón», 14/8/1936.

Grups de milicianes i milicians de la CNT de Castelló. Any 1936.
Fons fotogràfic: Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca

cianes. El nou govern del Front Popular que es forma a partir de setembre del 36 va agrupar tots els partits antifeixistes a excepció dels anarquistes i estava presidit per Largo Caballero. A partir d'ara les milicianes hauran de tornar a la rereguarda.

3. NOUS ROLS DE LES DONES EN L'ESPAI PÚBLIC DE LA REREGUARDA A PARTIR DE 1938: EL CAS DE CASTELLÓ

No hi ha cap dubte que a mesura que avança l'enfrontament bèl·lic, el protagonisme de les dones augmenta. Les dones no solament ocuparan les tasques relacionades amb la llar o treballs subalterns en l'espai públic, elles també s'encarreguen de treballs que han deixat els homes en anar al front i que elles, en alguns casos ja realitzaven, com els treballs de camp que, abans de la guerra, les dones de les capes populars alternaven amb els treballs de la llar i la criança dels fills, sobretot en els períodes de sembra i collita. Les dones s'incorporen també a les fàbriques d'armament i de moneda

En haver d'incorporar-se diferents grups de dones a treballs de direcció, les identitats femenines van redefinint-se i les dones adquireixen una major experiència en l'espai públic i major autonomia quan han de dirigir l'abastiment de magatzems, oficines o comerços.

En el cas de la ciutat de Castelló, l'any 1938 serà crucial perquè els comandaments militars republicans s'enfronten a les forces colpistes, dirigides per Franco, i que cada vegada estan més prop del Mediterrani. Paral·lelament a la crida d'homes per anar al front de 18 a 45 anys, en la premsa trobem des del mes de maig anuncis que demanen la incorporació de les dones a la producció en la rereguarda per ocupar els llocs buits que

han deixat els homes al camp, als magatzems de taronja, a les fàbriques de ceràmica on s'han de mantenir els forns, a les fàbriques d'armament i moneda o tèxtils, a les consergeries d'abastiment i a les cooperatives de producció. Un dels anuncis demana també l'aprenentatge de les dones d'aquest nou treball:

La guerra exige la incorporación inmediata de las mujeres a la producción. Es necesario que en todos los lugares de trabajo se den a las mujeres las facilidades necesarias, así como el aprendizaje preciso, para sustituir a los compañeros que se incorporan al Ejército, o estén en condición de hacerlo, sin perjuicio para la producción, base fundamental de nuestra resistencia.²³

En els bombardejos de la Legió Cóndor i l'Aviazione Legionaria italiana, que es perllonguen des de maig fins a juliol de 1938, arriben a enderrocar-se dues-centes cases a Castelló. En aquests mesos es fa un esforç bèl·lic de defensa i es necessita urgentment la construcció de refugis per a protegir la població civil. El governador fa una crida a tota la població de la ciutat de Castelló perquè col·labore en la construcció de refugis i aconseguir que a l'abril hi haja suficients refugis per a tots els habitants davant la incursió, cada vegada més insistent, que porten a terme els avions alemanys i italians.

Les dones ajuden en la construcció de refugis i neteja dels carrers de les runes produïdes per l'atac dels avions enemics. El treball que van realitzar a la ciutat de Castelló va ser reconegut en diverses ocasions pel governador civil, Fernando Rodríguez, amb continus agraïments públics «a las heroicas mujeres antifascistas».²⁴

Al costat del col·lectiu femení, també apareixen dones singulars que destaquen per les seues accions. A Ángeles Sousa, operadora de telefònica, se li entrega una «Medalla del Deber» pel servei telefònic dut a terme entre els fronts i el servei de defensa de Castelló en moments de greu perill. Josefina Aroca era de l'Associació de Dones Antifeixistes i formava part del buró provincial del Partit Comunista, que el 1938 té tot el poder i ordena a les dones que ajuden en els magatzems de taronja, en els refugis, en els forns de ceràmica, en els treballs agraris, sempre en contacte amb Josefa Monfort, que és la secretària general, i Rosa Giner, la ideòloga i supervisora general de l'associació. Isabel Martínez, secretària de la Unió de Muchachas, signa diversos manifestos al mes de maig on demana a les dones que s'incorporen urgentment a la producció:

Si ellos en los campos de batalla saben batirse con gran abnegación y heroísmo, sepamos las muchachas ser dignas de ellos y trabajemos con todas nuestras energías en la retaguardia, para ayudarles a derrotar pronto a nuestros enemigos.

23. *Heraldo de Castellón*, 12/05/1936.

24. *Heraldo de Castellón*, 6/02/1936.

[...] Millares y millares de puestos van pronto a reclamarnos; millares y millares de muchachas deben estar en pie para ocuparlos.

Nuestra consigna, clavada en nuestro corazón, debe ser: Ni una máquina, ni un torno sin producir; todas dispuestas a trabajar sin pérdida de tiempo.

Muchacha, ven a inscribirte para el trabajo a Unión de Muchachas ¿Qué quieres ser? ¿En qué te gustaría trabajar? Allí tendrás campo para tus actividades. Que no quede una muchacha de Castellón sin pasar a inscribirse.

¡Todas en pie!²⁵

Davant les consignes que difonia la premsa com «más voluntarios, más trabajo, más unidad» o «Resistencia de hierro en el frente y en la producción. Resistencia en el trabajo hasta el agotamiento», tant la Unión de Muchachas com l'Associació de Dones Antifeixistes van organitzar grups de dones que treballaven en fàbriques i tallers entre dotze i catorze hores i rebien un salari de vuit hores, amb l'objectiu d'intensificar la producció i al mateix temps augmentar el nivell de consciència de les obreres: «[...] y de esta forma dan estímulo a las demás compañeras que no se dan cuenta de que aún no trabajan lo bastante, y con las brigadas de choque les hacen ver a todas la forma en que deben trabajar para producir más y mejor y también prestar un gran trabajo para la guerra».²⁶

La lluita activa contra l'especulació va ser una de les campanyes més importants que van realitzar per diferents pobles de Castelló les associacions de dones antifeixistes. Castelló, que des dels inicis de la guerra havia enviat moltes tones d'aliments al front de Madrid i de Terol, ara es trobava amb carència d'alguns productes alimentaris, entre altres causes, per culpa dels especuladors. A la Comissió Municipal d'Abastos li toca repartir productes d'alimentació bàsics en aquests mesos com llet, cereals i oli i les autoritats s'havien vist obligades a controlar els preus.²⁷

Les dones antifeixistes van posar en pràctica el que es demanava des de Govern Civil: que tota la població vigilara els especuladors. Elles mateixes van posar en marxa mecanismes per a posar fi a aquestes pràctiques. El primer pas era la identificació, tant dels individus com dels organismes o entitats públiques que la practicaven, per a després denunciar-los als consells municipals amb el propòsit que s'actuara en contra d'ells.

25. *Heraldo de Castellón*, 7/04/1936.

26. Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. PS Castellón: Caixa 51.

27. *Heraldo de Castellón*, 11/02/ 1938.

4. LES ASSOCIACIONS EMANCIPADORES A LA REREGUARDA: PROPOSTES FEMINISTES

També les associacions feministes que es van formar durant la Guerra civil van ser un instrument per afavorir que les dones ocuparen l'espai públic i aconseguir quotes més elevades d'emancipació femenina, ja que es va plantejar la necessitat de més formació educativa i professional per a les dones i dur a terme aquelles reformes que contemplaren la problemàtica específica femenina més enllà de la igualtat laboral i econòmica. Eren conscients que l'emancipació estava en funció d'emprendre una lluita específica, sense ser guiades ni dirigides pels homes. Havien de començar elles soles, amb plena autonomia, per això es van reunir en aquestes associacions i van organitzar els seus càrrecs, els seus projectes i les seues propostes feministes, sense tenir cap tutela masculina.

Tres són les associacions que van destacar arreu d'Espanya i també a Castelló durant la Guerra Civil: Agrupació de Dones Antifeixistes; Unión de Muchachas i Dones Lliures.

L'Agrupació de Dones Antifeixistes (a Catalunya s'anomenaven Unió de Dones de Catalunya) va nàixer l'any 1933 davant de l'arribada al poder a Alemanya de Hitler i l'expansió del feixisme a Itàlia i Portugal i el triomf de la dreta a Espanya, amb tres ministres de la CEDA al Govern, un dels quals s'havia entrevistat amb Mussolini. Per aquest motiu s'anomena en un primer moment Dones contra la Guerra i el Feixisme. Pertanyia a la Internacional Comunista. Encara que la iniciativa va partir de les dones del PCE, l'organització intentava integrar també les dones socialistes, anarquistes i republicanes. Canviarien de nom en dues ocasions més. La seua prohibició arran del seu activisme en la revolució d'octubre de 1934, les va fer adoptar el nom d'Associació Pro Infància Obrera, dedicada a ajudar les dones i fills dels represaliats a Astúries. Finalment, en 1936 van passar a denominar-se Agrupació de Dones Antifeixistes (Nash, 1999: 111).

L'Agrupació de Dones Antifeixistes va tenir implantació en cinc localitats de les comarques de Castelló: Borriana, Vila-real, la Vall d'Uixó, les Coves de Vinromà i Castelló de la Plana. La primera agrupació que es va formalitzar va ser aquesta última, a mitjans de 1937. La seua presentació davant de la societat castellonenca va tenir lloc al Teatre Principal en un míting apadrinat per Encarnación Fuyola, una destacada comunista i secretària del Comitè Nacional de les Dones Antifeixistes. Els partits i sindicats que van integrar aquest comitè provincial a més del PCE, van ser el PSOE, Esquerra Republicana, Joventuts Socialistes Unificades, Unió Republicana, Esquerra Valenciana, el Socors Roig i la UGT a través de la tèxtil. Algunes de les caps visibles d'aquestes dones antifeixistes a Castelló van ser Isabel Martínez, Teresa Jiménez, Josefa Santacreu, Milagros Segarra, Carmen Bellés, Francisca García i Josefina Mora (Alcón, 2006: 145-146).

L'Agrupació de Dones Antifeixistes, des del moment de la seua fundació, van ser conscients de la necessitat d'educar i formar per al treball les militants de l'associació, que tenia la seu a Castelló al carrer de Dolores Ibárruri, actual carrer de Cavallers. Allí van començar classes d'alfabetització, cultura general i capacitació professional, amb cursos de

mecànica i de confecció tèxtil. Com hem dit en pàgines anteriors, on més esforç van realitzar aquestes companyes va ser a procurar que les dones foren ocupant els llocs de treball que els homes deixaven vacants. Treballs en tallers, fàbriques, camps i magatzems de taronja. Al mateix temps, també complien la seua tasca de maternitat social en la rereguarda, després que les milicianes foren excloses de l'avantguarda. S'encarregaven d'assistir desinteressadament soldats, ferits, refugiats i orfes. També participaven en manifestacions de suport a columnes de milicians o acudien a mítings i manifestacions.

Les línies ideològiques de l'associació feminista Dones Antifeixistes eren comunistes, encara que es declarara que no es volia seguir la línia política de cap partit. En el Comitè Provincial de Madrid de Dones Antifeixistes es trobaven tres secretàries de filiació comunista: Lina Odena, dirigent de les Joventuts Socialistes Unificades, Encarnación Fuyola, militant del PCE, i Emilia Elías, de la Comissió Femenina del Comitè Central del PCE, que presidia Dolores Ibárruri. Són coincidents les línies argumentals entre el discurs comunista i el de Dones Antifeixistes pel que fa a diversos temes, com ara la unió de les esquerres en un únic partit i sindicat, la disciplina dins de l'exèrcit republicà i el rebuig a l'acció de les milícies populars, la negativa a la participació de les dones en el front i la seua necessària incorporació al treball, així com els enaltiments a la Unió Soviètica, com el paradís per a aconseguir la igualtat i la justícia (Nash, 1999: 112-114).

Dones Antifeixistes creuen que després de la guerra s'iniciarà la revolució obrera que comportarà l'alliberament de les dones. Però prèviament, la guerra ha de guanyar-se i les dones han de reemplaçar en l'engranatge productiu els homes, han de guanyar la guerra en la rereguarda, unides, totes les antifeixistes.

Pensen que el capitalisme és el culpable de la doble esclavitud que pateix la dona, la que és compartida amb el company pel mer fet de pertànyer a la classe obrera, i la que pateix pel fet de ser dona, imposada pel mateix home. Sota un règim feixista la dona seria humiliada, analfabeta i esclava. El que denunciaven és la tutela masculina que les persequix per a tota la vida, exercida primer a través del pare i dels germans, i més tard pel marit i els fills (Alcón, 2006: 147-148).

L'any 1937 naix a Madrid la Unió de Muchachas (a Catalunya s'anomenaven Aliança Nacional de la Dona Jove), amb l'objectiu d'unir les joves d'esquerra entre 14 i 25 anys per a ajudar a guanyar la guerra al govern del Front Popular. Les Joventuts Socialistes Unificades són les que prenen aquesta iniciativa. No s'autodefinien com una organització política, sinó educativa i cultural, centrada en l'alfabetització i la capacitat professional de les dones com a primer pas per a una futura independència econòmica femenina.

Comencen a organitzar-se en l'àrea madrilenya, però prompte s'estenen per tota la zona republicana: València, Múrcia, Castelló, Conca, Toledo i Astúries. Les vuit agrupacions que trobem a les comarques de Castelló es funden a partir de 1938: Borriana, Xilxes, Almenara, Almassora, Nules, Vila-real, Castelló i Sogorb (Alcón i Núñez, 2005: 99; Verdu-go, 2008: 643).

L'organització quedava estructurada a través d'un comitè nacional, diversos comitès provincials i múltiples comitès locals. En teoria, cada comitè disposava d'una presi-

denta i de diverses encarregades de secció (organització, cultura, educació professional, esports i ajuda a l'exèrcit), però en la pràctica els càrrecs s'ampliaven o reduïen d'acord amb les circumstàncies i necessitats de cada zona. Resulta molt interessant la distribució dels càrrecs, ja que sent tan joves aquesta responsabilitat civil es permet emancipar-se de la tutela masculina. Un exemple del que s'ha dit el trobem en el comitè de la Unió de Muchachas de Castelló. Els càrrecs ens indiquen les diferents accions que aquesta associació realitza durant la guerra, moltes de les quals dedicades a la cultura i i als esports, però també a la propaganda i l'ajuda en la rereguarda per a guanyar la guerra: presidenta: Milagros Segarra; secretària d'organització: Isabel Martínez; secretària d'agitació i propaganda: Emilia Betoret; secretària de cultura: Clara Díaz; secretària d'esports: Josefa Perona; secretària d'ajuda: Teresa Vives; secretària de camp i producció: Dolores Manyà, i secretària d'administració: Vicenta Navarro (Alcón i Núñez, 2005: 98).

Tal com succeeix a Madrid, la majoria de les integrants de la Unió de Muchachas eren militants de les Joventuts Socialistes Unificades i en un primer moment es reunien al seu local. La xifra de militants va augmentar gradualment a mesura que es popularitza l'organització i s'hi integren més dones refugiades que arriben a la ciutat procedents d'altres ciutats assetjades o ocupades pels feixistes, com poden ser Màlaga, Madrid, Oviedo i Terol. Després de distintes converses amb el governador provincial aconseguiran tenir un local propi al número 5 de la plaça de la República. Com hem comentat en pàgines anteriors, des d'allí, i a través de la premsa i dels fulls de propaganda, es llancen constants crides a totes les joves, perquè assistisquen al centre social a inscriure's en els distintes treballs urgents que és necessari cobrir a causa de la guerra.

Aquest centre social estava dotat de biblioteca, i era allí on realitzaven gran part de les activitats, com ara els cursos d'alfabetització, festivals benèfics, grups de teatre i gimnàstica, projecció de documentals i pel·lícules... Solien reunir-se després de treballar. Sabem que realitzaven tallers de formació professional a través de cursos d'infermeria, conducció i mecànica. Van intentar crear llars infantils per a orfes i fills de combatents i eren constants les labors d'arreplega de roba i menjar per als fronts (Alcón, 2006: 148-149).

Dones Lliures va ser una altra de les agrupacions femenines que va destacar pel seu caràcter antifeixista i anarco-feminista. Van decidir crear una nova organització a l'abril de 1936, a banda de la CNT, FAI i JJLL. Aquest primer nucli estava compost per Lucía Sánchez Saornil, Amparo Poch i Gascó i Mercedes Camposada, que també van publicar una revista com a òrgan de difusió amb el mateix nom.

La lluita per l'emancipació de les dones, en especial de les pertanyents a la classe obrera, era el fi perseguit per Dones Lliures, posar fi a la societat patriarcal. Per a això era necessari que es donara un canvi en la mateixa estructura social. La cultura era per a elles el mitjà que tindrien per a superar la posició d'ignorància i subordinació en què estaven sumides. Ja des dels inicis, les seues pretensions havien girat entorn de la divulgació educativa i cultural. Apostaven perquè les dones adquiriren mitjançant la instrucció educativa una consciència major de la seua individualitat, ja que interpretaven que únicament

adquirint la pròpia llibertat podrien emancipar-se col·lectivament tal com aspirava el sistema llibertari (Nash, 1999: 130-132; Sanfeliu, 2008: 615).

D'altra banda, tenien clar que les dones havien de lluitar per la seua capacitat professional si volien participar activament en la societat, és a dir, consideraven que una societat anarquista havia d'eliminar el monopoli masculí en la política, el treball i la lluita social. I l'emancipació només podia aconseguir-se amb la independència econòmica com a primer pas, amb l'entrada de forma general i permanent de les dones en el mercat de treball.

Mary Nash estima que el nombre de militants que va arribar a integrar Dones Lliures era en el conjunt de l'Estat d'un total de 20.000, repartides entre 170 agrupacions locals distribuïdes per l'Espanya republicana (Nash, 1999: 128). En la zona de Llevant les agrupacions s'acostaven a la trentena. I concretament, a les comarques de Castelló van ser dues localitats les que van tenir representació: Borriana i Vinaròs.

A Borriana la seu es trobava al carrer de Fermín Galán, núm. 7, on l'agrupació va ser fundada tardanament, el 14 d'abril de 1938, per Regina Nebot i Gràcia Ventura, companya del mític dirigent de la CNT, José Peirats. En aquell moment, Gràcia Ventura, tenia 24 anys. Tal com declaraven els seus estatuts, els dos objectius bàsics eren crear una força que actuara com a avantguarda del progrés i alliberar les dones de la esclavitud i la ignorància, per ser dones i per ser productores.

Tant l'agrupació de Borriana com la de Vinaròs, així com les restants, estaven adherides a la Federació Nacional de Dones Lliures de què formaven part. A més del pagament mensual de quotes i del compliment dels acords a què les assemblees generals arribaren, les afiliades tenien com a peculiar dret i deure, l'ús de la biblioteca i la impartició de classes gratuïtes en tots aquells centres que l'organització fundara.²⁸

Com veiem, la instrucció de les dones, en dotar-les de coneixements sobretot tècnics, científics i teòrics, era una constant en l'organització. Això es pot observar en les diverses activitats pedagògiques que a l'Espanya republicana Dones Lliures duïen a terme, és així com realitzaven cursos de formació professional i programes d'alfabetització. A més, introduïen programes de millora de les condicions de vida de les dones llauradores, creaven guarderies i menjadors populars. En una de les circulars del Comitè Regional de Llevant de Dones Lliures, s'anunciava la creació d'escoles per a impartir classes pràctiques de mecànica per als tallers d'aviació (Alcón, 2006: 149).

28. Vegeu l'organització i diverses activitats del Comitè Regional de Dones Lliures de Llevant en Javier Navarro: *Ateneos y grupos ácratas. Vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la Segunda República y la Guerra Civil* (2002). En especial el capítol: «La puesta en marcha de una red asociativa específicamente femenina: "Mujeres Libres"», pp. 257-329. També Lluam Sanfeliu analitza les diferents activitats culturals i cursos de preparació professional a València per part de Dones Lliures en (2008): «Mujeres y cultura libertaria. Respuestas sociales de Mujeres Libres durante la Guerra Civil española», pp. 624-625.

La seua lluita d'emancipació de les dones comportava, a més, una proposta de reforma sexual que girava entorn del concepte d'amor lliure i control de la natalitat. A l'Ateneu Racionalista de Castelló es feien assíduament conferències sobre educació sexual. Per a tenir una idea de les temàtiques que s'hi tractaven podem esmentar que el doctor Francisco Cantó va dictar una conferència sobre «La mujer ante el problema sexual» on va explicar la funció dels òrgans sexuals, la reproducció i l'instint sexual d'atracció, desig i amor en la parella, imprescindible per a regular els fins de la sexualitat. Considera el doctor Cantó que l'abstenció sexual produeix desequilibris i malalties i que pensen en el plaer sexual els reprimits, com els que tenen fam i els lleven el menjar. Recomana el conferenciant que s'han de perdre els prejudicis. El periodista que comenta la conferència en *El Heraldo de Castellón* afirma que pareix un tema escabrós, però que no envermelleix ningú del públic, ni tan sols les dones que havien assistit a la conferència.²⁹

Tant l'Agrupació de Dones Antifeixistes com Dones Lliures van considerar urgent eradicar la prostitució. Consideraven que era una lluita més a favor de l'alliberament femení. En realitat, no es va poder desenvolupar perquè els anarquistes no controlaven el poder polític en eixe moment. El doctor Félix Martí Ibáñez els donava suport. Es van crear residències anomenades «liberatorio de prostitución» com una etapa transitòria de readaptació social a una vida, una societat i un treball nou. Les prostitutes rebien tractament complet. D'una banda, el tractament sanitari mèdic i psiquiàtric, i d'una altra, la curació ètica i psicològica per a fomentar un sentit de responsabilitat. Per a poder-se independitzar del *liberatorio* rebien una orientació i capacitació professional i ajuda moral i material, fins i tot després d'haver-se independitzat d'aquells centres (Nash, 1999: 231).

Tant les dones catòliques com les republicanes incloïen en el seu programa la desaparició de la prostitució, i a hores d'ara encara no s'ha solucionat el problema, la qual cosa ens indica el caràcter futurista de les accions empreses en la Segona República i durant la Guerra Civil.

El moviment de reforma sexual estava a favor també del control de la natalitat i d'una bona informació sexual. Des de principis del segle XX a Espanya es va donar el debat sobre si la salut de la mare corria perill, aleshores s'acceptava l'avortament terapèutic, però l'altre era considerat criminal per part dels metges i dels advocats. La Generalitat de Catalunya el va legalitzar al desembre de 1936 i es podia practicar en hospitals i clíniques de la Generalitat (Nash, 1999: 233-234).³⁰

29. *El Heraldo de Castellón*, 28/01/1937.

30. La Unió Soviètica va legalitzar l'avortament l'any 1920, tot i que el 1936 s'introdueix una llei més restrictiva. A Finlàndia es va legalitzar l'any 1934, a Suècia l'any 1938 i a Dinamarca, el 1939.

CONCLUSIONS

La Segona República va ser un magnífic exercici de democràcia col·lectiva que obria nous camins d'emancipació femenina en la societat espanyola. El Govern republicà-socialista va aprovar disset textos legals des de 1931 a 1933 que feien referència especial a la igualtat entre homes i dones.

Aconseguir el vot per a les dones va suposar que aquest col·lectiu entrara a formar part de més associacions, tinguera més pes en l'espai públic i sobretot, participara en l'elaboració de les lleis que en les Corts podien conformar una societat menys patriarcal.

La vida quotidiana va canviar en donar un tractament laic al matrimoni i a la família per mitjà de les lleis del divorci, el matrimoni civil, la coeducació i la creació d'escoles mixtes, la igualtat entre fills legítims i il·legítims. També es va derogar el Codi Civil de 1889, i entre altres mesures, les dones no podien perdre la pàtria potestat si es tornaven a casar.

Aquest marc jurídic va fer possible que en els anys de la Guerra Civil les dones augmentaren la seua presència en l'espai públic, fora de la llar, i obligatòriament, en molts casos, van haver d'ocupar els espais masculins, tant al front com a la rereguarda.

Respecte a la hipòtesi genèrica que ens plantejàvem al principi de l'article, creiem que sí que va servir la conjuntura estudiada per aconseguir quotes més elevades d'alliberament del col·lectiu femení. Si en moltes ocasions es recorre a les dones perquè actuen amb el rol tradicional de tasques assignades com a mares, i es perllonguen les seues actuacions de la llar a la societat, amb la maternitat social, reforçant els estereotips tradicionals de gènere, en altres moments de la Guerra Civil les dones resignifiquen el seu paper i ocupen l'espai masculí en realitzar tasques que havien deixat els homes en incorporar-se al front.

No hi ha cap dubte que les variades problemàtiques d'abastiment a la població, creació d'infraestructures bèl·liques, atenció als refugiats o gestió administrativa que sorgeixen durant la Guerra no s'haurien solucionat sense l'actuació de les dones i assegurem que la resistència republicana es va allargar per l'esforç ingent fet per elles. En aquest sentit, després de llegir les diferents experiències de les dones que hem adjuntat, creiem que hem demostrat que la guerra no és una tasca exclusivament masculina.

Les milicianes seran les grans transgressores en ocupar el front com un espai significativament viril i monopolitzat per la suposada valentia dels homes. La participació de les dones al front qüestiona la identitat de força i valor dels homes davant la feblesa i temor assignat a les dones pel model tradicional de gènere.

D'altra banda, la militància en diferents associacions exclusivament muntades per col·lectius femenins, creades per a lluitar contra el feixisme i defensar la República durant la Guerra Civil, va suposar per a les dones una major llibertat d'acció i obertura a l'exterior, fora de la llar. En sobreposar la seua actuació a la masculina, les dones adquireixen més responsabilitats socials i, per tant, més autonomia com a persones en l'espai públic que abans el liberalisme els havia negat. A més a més, van tenir influència, poder directe sobre els assumptes públics, tradicionalment controlats pels homes. La vessant revolucionària i feminista d'aquestes organitzacions va remodelar la identitat de moltes

dones i va crear un procés de consciència de classe i d'emancipació femenina al mateix temps.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTI, Rafael (1944): *Romancero General de la Guerra Española*, Patronato Hispano-Argentino de Cultura, Buenos Aires.
- ALCÓN, Eva (2006): «Resistencia y compromiso de las mujeres antifascistas». *Asparkia*, nº 17. Seminari d'Investigació Feminista, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló.
- ALCÓN, Eva; NÚÑEZ, Alejandro (2005): *La mujer de la República en las comarcas de Castellón (1931-1939)*, Ajuntament d'Onda, Onda.
- BERGER, Gonzalo (2018): *Les milícies antifeixistes de Catalunya. Voluntaris per la llibertat*, Eumo editorial, Vic.
- DÍEZ POMARES, Gaspar (2013): *Fotografía i Història: una proposta metodològica aplicada al cas de la fotografia valenciana durant la Guerra Civil Espanyola*. Tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant, Alacant.
- DI FEBBO, Giuliana (2001): «Republicanas en la Guerra Civil Española. Protagonismo, vivencias, género» A: CASANOVA, Julián (comp.). *Guerras civiles en el siglo XX*, Pablo Iglesias, Madrid.
- DEL MOLINO, Ricardo (2005): «Matronas encubiertas. Permanencia del estereotipo femenino de la Antigüedad romana en dos modelos políticos contemporáneos: la Revolución Francesa y el Fascismo italiano», en AMADOR, Pilar, ROBLEDANO, Jesús i RUIZ, Rosario (edit). *Imagen, cultura y tecnología*, Universidad Carlos III, Madrid.
- HERNÁNDEZ, Elena (2005): «El presente de la Historia y la carambola del historicismo» en HERNÁNDEZ, Elena i LANGA, Alicia (edit.). *Sobre la historia actual. Entre política y cultura*. Abada editores, Madrid.
- MANGINI, Shirley (1997): *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres de la Guerra Civil Española*, Península, Barcelona.
- MARTÍNEZ ZAPATA, Rocío (2013): *Las enfermeras en la Guerra civil española. Una profesión oscilante entre la maternidad moral y la maternidad social*. Treball fi de màster inèdit. Universitat Jaume I, Castelló.
- MONLLEÓ, BADENES-GASSET I ALCÓN (Eds.) (2018): *Mujeres públicas, ciudadanas conscientes. Una experiencia cívica en la Segunda República*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló.
- MORALES, Manuel (2005): «La Historia "con personas"» en HERNÁNDEZ, Elena i LANGA, Alicia (edit.). *Sobre la historia actual. Entre política y cultura*, Abada editores, Madrid.
- MORENO, Mónica: (2008): «Las mujeres republicanas en la Guerra civil» en AZNAR, Manuel, BARONA, Josep i NAVARRO, Javier (eds). *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional, Publicacions de la Universitat de València, València.

- NASH, Mary (1999): *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Taurus. Madrid.
- (2006): «Republicanas en la Guerra civil: el compromiso antifascista» en MORANT, Isabel (dir.): *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Volum IV, Cátedra, Madrid.
- NASH, Mary; TAVERA, Susana (eds.): (2003): *Las mujeres y las guerras. El papel de las mujeres en las guerras de la Edad Antigua a la Contemporánea*, Icaria, Barcelona.
- NAVARRO, Javier (2002): *Ateneos y grupos ácratas. Vida y actividad cultural de las asociaciones anarquistas valencianas durante la Segunda República y la Guerra Civil*, Biblioteca Valenciana, València.
- SANFELIU, Luz (2008): «Mujeres y cultura libertaria. Respuestas sociales de Mujeres Libres durante la Guerra Civil española» en AZNAR, Manuel, BARONA, Josep i NAVARRO, Javier (eds). *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Publicacions de la Universitat de València. València.
- SALAÛN, George (2008): «Romances y romanceros de la guerra» en AZNAR, Manuel, BARONA, Josep i NAVARRO, Javier (eds). *València, capital cultural de la República (1936-1937)*. Congrés Internacional. Publicacions de la Universitat de València. València.
- (2010): *Romancero de la Guerra de España. Romancero libertario. Romancero de la tierra*. Volum I, La Biblioteca del Laberinto, Madrid.
- THÉBAUD, Françoise (2000): «La Primera Guerra Mundial: ¿la era de la mujer o el triunfo de la diferencia sexual» en DUBY, Georges i PERROT, Michelle (dir.) (2000): *Historia de las mujeres*. El siglo XX. Volum 5, Taurus, Madrid.
- VEGA, Eulalia (2010): *Pioneras y revolucionarias: Mujeres libertarias durante la República, la Guerra Civil y el Franquismo*, Icaria, Barcelona.
- VERDUGO, Vicenta (2008): «Trayectoria y actividades de mujeres antifascistas». AZNAR, Manuel, BARONA, Josep i NAVARRO, Javier (eds). *València, capital cultural de la República (1936-1937)*, Congrés Internacional, Publicacions de la Universitat de València, València.
- ZAVALA, Iris (2004): *La otra mirada del siglo XX. La mujer en la España Contemporánea*, La Esfera de los Libros, Madrid.

